

Матушек О. Ю.,

доктор філологічних наук, професор кафедри історії української літератури  
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

## ЕМОЦІЙНІ ЗАСОБИ ПЕРЕКОНАННЯ СЛУХАЧА/ЧИТАЧА У ПРОПОВІДЯХ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

**Анотація.** У статті досліджено емоційні засоби впливу на читача/слухача у проповідях Лазаря Барановича. Виявлено, що проповідник викликає у читачів почуття провини за страждання Христа, страх перед вічними муками й праведним Судею. При цьому Баранович вдається до візуалізації в промові, натуралізуючи картини хресної смерті Ісуса Христа й мук грішників на останньому Суді.

**Ключові слова:** риторика, проповідь, засоби впливу, бароко.

**Постановка проблеми.** Проповідницька спадщина архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського почала цікавити дослідників як літературний факт у кінці XIX ст. Студії В. Аскоченського [1], І. Порфир'єва [2], О. Галахова [3], М. Сумцова [4] здебільшого містили біографію Лазаря Барановича та загальну характеристику художніх особливостей його казань. Єдина монографія, присвячена творчості архієпископа Лазаря Барановича, в якій аналізуються поряд з творами інших жанрів і проповіді владыки, написана М. Сумцовим і видана 1885 року у Харкові [4], а єдина кандидатська дисертація на цю тему захищена Н. Вигодованець 1971 року [5]. У решті робіт казnodійський доробок владыки згадується в основному як контекст.

**Мета і завдання.** Зрозуміло, що проповіді Лазаря Барановича потребують дослідження як зі сторони опису й аналізу їх барокових рис, так і з погляду сучасних методологічних підходів. У статті ми досліджуємо казання автора як риторичний текст, який переконує раціональними, емоційними та естетичними засобами. Завданням нашої роботи є вивчити емоційні засоби переконання у текстах проповідника.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Одним із дієвих способів переконання у будь-якій промові був вплив на емоції слухачів/читачів. При цьому бажано було звертатися до потенційно емоційних і пафосних об'єктів. Емоційному складникові персвазії приділяли велику увагу ще Цицерон і Квінтіліан. На їхні напрацювання «спирається інтерпретація афектів в риторичі XVII ст.» [6, с. 137]. Коссен ділив афекти на спокійні, лагідні (етос) та сильні, гвалтовні (патос). Автор вирізняє головні афекти. Це – гнів, лагідність, любов, страх, довіра, скромність, нахабство, доброзичливість, милосердя, неприязнь, заздрість. Під час промови оратор, за Коссеном, мусить пам'ятати про певні застереження щодо емоційного впливу на слухача. Треба робити це передусім розважливо й розумно, керуючись гідністю й справедливістю [6, с. 139]. Оратор має знати людську натуру. За ритором, найбільше впливає на почуття доброзичлива, витончена, градаційно побудована промова [6, с. 139]. Коссен радить вміло використовувати природні схильності людини, вік, стать слухача, а також місце та обставини виголошення промови. Дослідник вважає, що найбільше зворушує те, що людина може побачити, далі – почути, при цьому важливі звучність мови, музичність слів. Ефективними засобами впливу на

читача у XVII ст. вважалися описи речі, що унаочнювали предмет промови, оповідання, фігури думки (вигуки, прокляття, звертання, вагання, нарікання, скарги).

Сігзмунд Лауксмін (автор «Praxis oratoria» (Брюнсберг, 1648)) вважав, що найкращі ті образи, в яких виражені природні афекти. На думку Шимона Калеріуса (автор «Rhetoricorum libri quinque» (Краків, 1648)), афекти успішніше заохочують нас до чогось [6, с. 142]. Згідно з віленським ритором початку XVIII ст. Алоїзієм Югларісом, речі, за допомогою яких ми хочемо викликати відповідні емоції, повинні бути зрозумілими і не викликати жодних сумнівів. Є. Ульчінайте переконливо доводить, що ренесансна риторика переважно навчала і виховувала, а барокова – вражала ефектами. Зворушення читача з метою переконання було головною метою оратора [6, с. 144].

Структуру риторичного пафосу дослідник О. Волков визначає як відношення ратора, предмета промови та пропозиції – рішення, яке ритор бачить і пропонує аудиторії [7, с. 19]. Основним для християнства він називає реалістичний пафос, який виникає у результаті поєднання пропозиції з предметом промови.

Часто західні проповідники пробуджували почуття страху в мирянах, стимулюючи їх у такий спосіб до праведного життя. Цей страх викликали картини перебування грішників у пеклі, нагадування про те, що в кінці часів врятується невелика кількість віруючих, та детальний показ страждань Христових. У Польщі майстром пробудження волі й почуттів читача/слухача був Петро Скарга. На думку М. Королька, визначальними рисами персвазії Скарги були заклики, перестороги й спонування [8, с. 87]. Скарга відомий як майстер негативу, тобто він послідовно намагався викликати у слухачів почуття провини за гріхи. Його літературна програма була спрямована на експонування в тексті чинника, окресленого дієсловом «move» [8, с. 87].

**Виклад основного матеріалу.** Лазар Баранович впливав на реципієнта, апелюючи до його розуму, почуттів та естетичних смаків. Емоційний чинник у його проповідях був не головним, але він проявлявся щодо найбільш пафосних подій у світовій історії. А саме: розп'яття Христового, його страстей, останнього суду і т.д. Страстям Христовим у «Мечі» присвячено дві проповіді. Зображення духовного світу стимулює слухача до удосконалення. Почуття, на які спирається проповідник, – переживання Божої любові до людей та провини людини в стражданнях Христа. У проповідях чітко показаний конфлікт між негативними діями особистості (гріхи) та високим ідеалом (Христос). При цьому Лазар Баранович здебільшого схильний до позитивного дискурсивного викладу. Саме в цих проповідях особливо відчутний вплив західного потриденського богослов'я.

Римський Катехізис рекомендував священникам детально викладати свої пастви, яких саме принижень і страждань зазнала кожна частина тіла Спасителя на хресті [9, с. 32]. У двох казаннях Лазаря Барановича риторичне перерахову-

вання частин цілого (тіло Христове), з одного боку, натуралізувало саму картину страждань і хресної смерті Спасителя. Оприявлення в тексті голгофської картини відбувається через парафраз євангельських оповідань з акцентом на кривавості портрета. Такою деталізацією проповідник апелює до почуття провини реципієнтів. У другій проповіді частини цілого стають сіткою для ампліфікації гріхів людини як причини страждань Спасителя. Серед переступів людини названі гордість, скупість, нечистота тіла, плітки, блуд, нестриманість у їжі. Процес страждань Христа набуває у тексті вигляду причинно-наслідкового ланцюжка. Кожен окремих гріх став підставою для певного приниження або страждання Христа. Наприклад заздрість принесла зраду Ісуса юдеями, зледачілість людей примусила Спасителя нести хрест на Голгофу, «невоздержаніє въ рукахъ нашихъ, и простираніє ихъ ко завѣщанному плоду на дрѣвѣ Райскомъ пригвозди Христу руцѣ къ Крестному древу» [10, арк. 456–456 зв].

Прикметно, що в казаннях процеси гріхопадіння, відкуплення та удосконалення людини вибудовані в один ланцюжок.

Спасіння людини проповідник пов'язує з церквою як містичним тілом Христовим, особливо наголошуючи на таїнствах, символічно пов'язаних з розп'яттям, – Хрещенні та Євхаристії. Вода, що витекла з боку Ісуса після удару списом, називається водою хрещення як основою церковного життя: «Кров же образует тайну Євхаристіи, еже всеконечнымъ естъ совершенствомъ Церкви и всѣхъ ея таинъ» [10, арк. 462]. Лазар Баранович змальовує ті бажані для людини стани, до яких ведуть ці два головні церковні таїнства. Хрещення забезпечує духовне народження, причастя – користь для душі й духовне вдосконалення. На питання, що робити людині для спасіння, Баранович відповідає ще в епіграфі. Він констатує факт Христових страждань за людство й закликає словами апостола Петра до наслідування Ісуса: «Христосъ пострада по насъ, намъ остави образ, да послѣдуемъ стопамъ его» [10, арк. 462 зв]. У кінці проповіді він повертається до цього мотиву й закликає зробити життя більш аскетичним, тепер вдаючись до цитати з послання апостола Якова: «Постраждѣте и слезѣте, и плачѣтеся, смѣхъ вашъ въ плачъ да обратится, и радость въ сѣтованіи» [24, арк. 462 зв].

Чернігівський письменник любив всілякі алегорії. У кінці казання він закликає перетворити тіло кожного на гріб, у якому Христос перебуватиме до Воскресіння. Ознаки цього місця перебування Спасителя – набір морально-етичних якостей людини, яка гідна й готова прийняти Христа (чиста совість, чесноти, дух правий оновлений, серце сокрушенне). Фактично, це стан розкаяного грішника.

Одним з дієвих засобів переконання в українській бароковій проповіді були картини Страшного суду. Про друге пришестя Ісуса Христа йдеться в уривку з Євангелія від Матвія, що зачитується на м'ясопусну неділю (Мт. 25: зач. 106). У Євангелії маємо досить лаконічний опис початкової картини: Син Людський у славі на престолі, а з ним – ангели. Перед ним – «вси язъци» [10, арк. 365]. Об'єкт суду – все людство, що ділиться на дві частини: справа від Сина Людського – праведники, зліва – грішники. Останній суд зображується через промову й вирок всезнаючого Судді, який не потребує додаткових свідчень. Дослідник С. Травіс вважає, що Ісус у євангельській концепції суду цікавиться не законом «відплати», що розподіляє нагороди й покарання згідно з людськими справами. Він зосереджений на стосунках людей з Ним або з Отцем [11, с. 630]. Натомість суд, за Матвієм, обумовлений поведінкою людини і є винагородою або покарою за справи милосердя. Лазаря Ба-

рановича також цікавить проблема відплати: «Прійдетъ воздати комуждо по дѣломъ его» [10, арк. 364 зв].

Сам євангельський матеріал змушував проповідника вдатися до правил судової промови. Феофан Прокопович виділяє два види таких орацій – обвинувача та захисника. Як правило, у судовому красномовстві визначаються й відображаються причина, особа і вчинок. Відповідно до теми уривка, Ісус у проповіді постає як Суддя, що прийшов і виносить вирок для людства. Композиція євангельського оповідання визначила структуру проповіді. Лазар Баранович деталізує сам прихід Судді словами псаломспівця: «Богъ явѣ прійдетъ, Богъ нашъ, и не премолчит, огонь предъ нимъ возгорится, и окрестъ его буря сѣльная, призываетъ Небо свѣшше, и землю, разбудити люди своя» [10, арк. 365]. Картина другого пришестя подається з використанням різних кодів. До тексту для унаочнення приходу Царя-Судді вводяться антитези, побудовані на євангельському матеріалі: «не въ яслехъ вертепа посреди скотовъ, но на престолѣ въ облацѣхъ небесныхъ съ всѣми Ангелы своими» [10, арк. 365]. Далі вмикається слуховий код: «прійдетъ съ трубнымъ гласомъ, и воплемъ веліимъ» [10, арк. 365]. Для вибудовування дискурсу автор активно черпає з біблійних контекстів, де йдеться про друге пришестя, а саме – з Першого соборного послання апостола Петра (I Петра 3), Євангелія від Луки (Лк. 21), Євангелія від Матвія (Мт. 21), Книги пророка Ісаї (Іс. 76). Для переконливості текст насичується різними біблійними цитатами. Ключового значення набуває тут промова Ісуса-Судді. Вона і в передтексті складається з двох протилежних за змістом частин, але ще й риторично розгортається.

Промова Ісуса збільшується за рахунок зображення страждань грішників. Це досягається шляхом уведення цитат з псалмів, які відрізняються картинністю й великою переконувальною силою: «Положиши ихъ, яко пещъ огненну въ время лица твоего, Господь гнѣвомъ своимъ смутить я, и снѣсть ихъ огонь» [10, арк. 378]. Імперативні дієслова були покликані підкреслити Божий гнів, а ознаки місця вічних страждань – вплинути на емоції слухачів. Це – смерть і вічна мука, нагота й відчуження, голод, скрегіт зубів, плач, спрага, вогонь. Текст насичений антитезами, як і відповідна сюжетна частина Євангелія. Але в проповіді протиставлення універсалізують ситуацію, розширюють її параметри. Скажімо, фраза Сина Людського до грішників: «Взалкахъ бо, и не дасте ми ясти» (Мт. 25: зач. 106) – стосується проблеми любові до ближнього. У проповіді вона передана антитезою Божої любові до людей та повної ігноранції людьми Бога: «Повѣлехъ землѣ дати плодъ свой, умножихъ жита ея, мнѣ же не принесосте и класа, развѣ вмѣсто класовъ, терніє и трость принесосте ми на главу» [10, арк. 378 зв]. Якщо в євангельському уривку міститься одна антитеза на один період, то в проповіді – кілька. Попередня тема отримує семантично тотожне продовження: «Азь вы напитяхъ Манною, вы же мя желчію. Азь вы от камене меда насытихъ, вы же мнѣ в жажду далисте оцет. Азь вы одѣхъ мнѣного паче криновъ ...; вы же мя нага на Крстѣ умертвите» [10, арк. 378 зв]. Баранович перераховує парафразами гріховні справи людини, значно збільшуючи їхню кількість порівняно з євангельським читанням: не захотіли пити вина та їсти хліба (тобто не причащалися), возносити рук (молитися), знати заповіді. Згодом він наголосив на діях, бажаних для християнина, у формі заповідей.

У Євангелії Ісус вказує заповідями милосердя на причини отримання праведниками в спадок Царства Небесного. У казанні ж перераховуються ті блага, які вони отримують у

вічному житті. Євангельська цитата: «прийдітьте благословенні, наслідуйте уготованне вамъ Царствіе от сложенія Міра» [10, арк. 372] – анафорично починає звернення Ісуса до праведників. Після такого єдинопочатку проповідник вказує на їх ключові ознаки й винагороди: успадкування Царства Небесного, воскресіння в останні часи, любов Бога Отця, віра в походження Сина від Отця. Справи, які зробили праведники, – молитва, милостиня, віра в Бога.

**Висновки.** Засоби текстової ампліфікації виконували передусім риторичні функції, так само, як і неточні цитати або парафрази.

У такий спосіб чернігівський проповідник намагається викликати у слухачів почуття провини за рани Христові й пропонує шляхи подолання гріховності людини. В основному ці шляхи владика пов'язує з церковними таїнствами та наслідуванням Христа. В темі Останнього суду Лазар Баранович акцентує на стосунках людини і Бога та їх есхатологічних наслідках. Для переконливості автор розгортає євангельський матеріал та насичує свій текст антитезами. Розгорнуті картини страждань грішників викликали в реципієнта почуття страху за майбутню долю, схиляли його до зміни способу життя.

Подальше студіювання риторичних засобів переконання в текстах українського бароко дасть змогу дослідникам вивчити європейські джерела текстів XVII ст. та з'ясувати їх персвазійну силу.

#### *Література:*

1. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею / В. Аскоченский. – К., 1856. – 370 с. – 1 ч.
2. Порфирьев И. История русской словесности : в 2 ч / И. Порфирьев. – Казань : В университетской типографии, 1879. – Ч. 1 : Древний период: устная народная и книжная словесность до Петра Великого. – 1879. – 689 с.
3. Галахов А. История русской словесности древней и новой / А. Галахов. – 2-е изд., с перем. – СПб., 1880. – Т. 1. Отд. 1 : Древнерусская словесность. – 1880. – 517 с.
4. Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. / Н. Сумцов. – Вып. 1 : Лазарь Баранович. – Харьков, 1885. – 183 с.
5. Выгоданец Н.И. Лазарь Баранович – украинский писатель второй половины XVII века : автореферат дисс. ... канд. филол. наук :

спец. 10.642 «Литература народов СССР. Украинская» / Н.И. Выгоданец. – Львов, 1971. – 24 с.

6. Ulčinaite E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego / E. Ulčinaite. – Wrocław : Wyd-wo PAN, 1984. – 217 s.
7. Волков А. Основы риторики : учебное пособие для вузов / А.А. Волков. – М. : Академический Проект, 2003. – 304 с. – (Gaudemus).
8. Korolko M. O prozie Kazań sejmowych Piotra Skargi / M. Korolko. – Warszawa : Instytut wydawniczy, 1971. – 224 s.
9. Корзо М. Образ человека в проповеди XVII века / М. Корзо ; Ин-т философии РАН. – М. : ИФРАН, 1999. – 186 с.
10. Лазарь Баранович. Меч духовный / Л. Баранович. – К. : Друк. Киево-Печерської лаври, 1666. – XXVIII+764+3 арк.
11. Travis S.H. Суд / S.H. Travis // Словарь Нового Завета ; [под ред. Джозля Грина и др.]. – М. : Библиейско-Богословский институт св. апостола Андрея, 2010. – Т. 1 : Иисус и Евангелия. – 2010. – С. 629–632. – (Современная библистика).

#### **Матушек Е. Ю. Эмоциональные способы убеждения слушателя/читателя в проповедях Лазаря Барановича**

**Аннотация.** В этой статье рассматриваются эмоциональные способы влияния на читателя/слушателя проповедей Лазаря Барановича. Выявлено, что проповедник вызывает в реципиентах чувство вины за страдания Христа, страх перед вечными муками и праведным Судьей. При этом Баранович обращается к визуализации в текстах, показывая картины смерти Иисуса Христа на кресте и мук грешников на Суде.

**Ключевые слова:** риторика, проповедь, способы влияния, барокко.

#### **Matushek O. The emotional means of persuasion of listener / reader in sermons of Lazar Baranovych**

**Summary.** This article discusses the emotional impact on reader/listener in Lazar Baranovych's sermons. We have found that the preacher causes feelings of guilt for Christ's suffering, fear of eternal torment and the holy Judge in the recipient. He refers to the visualization in the texts, showing the pictures of death of Jesus Christ on the cross and the sufferings of sinners on the Court.

**Key words:** rhetoric, preaching, ways of influence, baroque.